

ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ

Αντώνης Μωυσίδης, αναπληρωτής καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
Τμήμα Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Νικόλαος Καμπέρης, διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αθηνών

1. Εισαγωγή

Η μελέτη του αγροτικού χώρου αποκτά, εύλογα, ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην περίοδο κυριαρχίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, καθώς καλείται να λειτουργήσει στην ιστορική εκείνη φάση στην οποία, μέσα από ριζικές κοινωνικές και οικονομικές αναδιαρθρώσεις, αίρεται σταδιακά η πρωτοκαθεδρία του στην κοινωνία, την οικονομία και τον πολιτισμό.

Επάλληλες ή και αλληλοτροφοδοτούμενες διαδικασίες στην παραγωγή μεταβάλλουν ή και αίρουν παραδοσιακά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου μετατρέποντάς τον σε ένα αναπόσπαστο αλλά επιμέρους και διαρκώς συρρικνούμενο τμήμα της διαδικασίας ανάπτυξης του κυρίαρχου καπιταλιστικού κοινωνικού και οικονομικού σχηματισμού.

Σχηματοποιώντας, πολύ συνοπτικά, τις βασικές δυναμικές που ορίζουν την πορεία του αγροτικού χώρου στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής διακρίνουμε δύο ως κεντρικές. Πρώτον, μια *εξωγενή δυναμική* που αναπτύσσεται εκτός του χώρου, εκπορεύεται προς αυτόν και επιδρά δραστικά στην εξέλιξη και τις μεταβολές του και, δεύτερον, μια *ενδογενή δυναμική*. Βασικούς παράγοντες της πρώτης αποτελούν οι πολιτικές επιλογές του εθνικού κράτους, οι οποίες στοχεύοντας στην εξυπηρέτηση των εκάστοτε αναγκών του κυρίαρχου κεφαλαίου διαμορφώνουν τους όρους λειτουργίας και προσδιορίζουν το ρόλο που οφείλει να παίξει ο αγροτικός τομέας στη συγκεκριμένη περίοδο. Πρόκειται, δηλαδή, για τη διαδικασία εκείνη της εντεινόμενης εξωτερικής παρέμβασης που αίρει σταδιακά τη σχετική παραγωγική «αυτονομία» του τομέα, καθώς και τη «μοναδικότητα» ή απομόνωση των επιμέρους περιοχών στον λεγόμενο πρωτογενή τομέα.

Η ενδογενής δυναμική αφορά στις εσωτερικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στον τομέα, ως ανάγκη άμεσα συνδεδεμένη με τις πλευρές του ρόλου που αναλαμβάνει ο τομέας στο πλαίσιο της πρώτης δυναμικής. Η βασική συνιστώσα του ρόλου αυτού εντοπίζεται στην προσπάθεια του τομέα να ανταποκριθεί στα αιτήματα που απορρέουν από

τις ανάγκες λειτουργίας του αστικού τομέα της κοινωνίας και της οικονομίας. Μεταξύ άλλων, ο αγροτικός τομέας καλείται να αυξήσει τον όγκο παραγωγής του, να παράγει προϊόντα για την εσωτερική και εξωτερική αγορά, να μειώσει τις ανάγκες του σε εργατικά χέρια και το πλεόνασμά του να το διαθέσει για τις ανάγκες του ανερχόμενου αστικού χώρου, να κάνει χρήση τεχνολογίας και άλλων εισροών που προέρχονται από τον αστικό χώρο και γενικά να εκχρηματίσει την παραγωγική του διαδικασία.

Οι υποχρεώσεις αυτές αναγκάζουν τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις να εισέρχονται σε ένα φαύλο κύκλο μιας αέναης προσπάθειας χρηματοδότησης του αναγκαίου εκσυγχρονισμού τους, γεγονός που συνεπάγεται την ανάγκη για διαρκή εντατικοποίηση της παραγωγής τους. Η σταδιακή κατάργηση, στη λογική της ετήσιας κυκλικότητας, της αναπαραγωγής μέσων παραγωγής εντός των εκμεταλλεύσεων και η συρρίκνωση του όγκου παραγωγής για την αυτοκατανάλωση των νοικοκυριών οριστικοποιεί την πλήρη και πολύμορφη εξάρτηση του αγροτικού χώρου από τον αστικό τόσο για τη συνέχιση της παραγωγής όσο και της κατανάλωσης των μελών των νοικοκυριών.

Οι διαδικασίες αυτές, πέρα από τη μείωση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων που δεν μπορούν να ανταποκριθούν στους όρους της αγοράς και τη συνεπακόλουθη μείωση του αγροτικού πληθυσμού, μεταβάλλουν τα χαρακτηριστικά και τη σύνθεση της απασχόλησης τόσο στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις όσο και στο σύνολο της κοινωνίας του αγροτικού χώρου. Ειδικότερα, εμφανίζονται, μεταξύ άλλων, νέα ή επιτείνονται υβριδικά φαινόμενα, όπως η πολυαπασχόληση, αλλάζει ο ρόλος της αγροτικής εκμετάλλευσης ως βασικού φορέα εργασίας και εισοδήματος στην αγροτική περιφέρεια και εμφανίζονται νέες λογικές και υποκείμενα /αποδέκτες των κεντρικών/ κρατικών πολιτικών. Παράλληλα, αυξάνεται το ποσοστό των μη αγροτικών επαγγελματιών στις αγροτικές κοινότητες μεταβάλλοντας ριζικά τον παραδοσιακό χαρακτήρα τους.

Συνολικά, μπορούμε να πούμε ότι η αγροτική κοινωνία στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής εισέρχεται σε ένα στάδιο διαρκούς κοινωνικού και οικονομικού κατακερματισμού με τη διαφοροποίηση τόσο στην κατοχή μέσων παραγωγής όσο και στο ύψος των εισοδημάτων των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Η ανάδυση νέων κοινωνικών αναγκών, αιτημάτων και προσδοκιών σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση νέων κοινωνικών στρωμάτων ή ομάδων συμφερόντων διαμορφώνει ένα ευαίσθητο συγκρουσιακό τοπίο στην πάλαι ποτέ, εν πολλοίς ομογενή και «κοιμώμενη», ειδυλλιακή ύπαιθρο. Το πλέγμα αυτό των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών μεταβολών που συνθέτει τη σύγχρονη εικόνα του αγροτικού χώρου θέτει και τη θεωρητική αναζήτηση για τη φύση του χώρου μπροστά σε νέα ερωτήματα.

Σημαντικό μέρος από τα ερωτήματα αυτά συνδέονται με τις διαδικασίες παραγωγικού εκσυγχρονισμού και κοινωνικής ανασύνθεσης του ελληνικού αγροτικού χώρου στη σύγχρονη Ελλάδα. Για πολλούς λόγους η περίοδος μετά το 1980 εκλαμβάνεται για τη συνέχεια του αγροτικού χώρου ως ιδιαίτερη και πολύ σημαντική, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε συνοπτικά στη συνέχεια της εργασίας αυτής.

2. Η καπιταλιστική ανάπτυξη και ο ελληνικός αγροτικός χώρος

2.1. Από το 19ο αιώνα στη μεταπολεμική περίοδο

Κάνοντας μια σύντομη ιστορική αναδρομή στη θέση και το ρόλο του αγροτικού τομέα στην εθνική οικονομία από τις απαρχές του ελληνικού κράτους, διακρίνουμε την έντονη παρουσία και τον ιδιαίτερο ρόλο της κεντρικής εξουσίας στη διευθέτηση των ζητημάτων του αγροτικού χώρου και ιδιαίτερα στην οργάνωση της μεταφοράς του αγροτικού πλεονάσματος στην αρχή και της οργάνωσης της παραγωγής και της μεταφοράς του πλεονάσματος αργότερα.

Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα του 19ου αιώνα, η «εξωγενής δυναμική» με την έννοια της καπιταλιστικής αστικής ανάπτυξης επικεντρώνεται στην ιδιοποίηση πλεονάσματος από τον αγροτικό τομέα κατ' αρχήν εκ μέρους του κράτους (μίσθωση των εθνικών γαιών, φορολογία) και στη συνέχεια εκ μέρους του κράτους και του εμπορικού καπιταλιστικού κεφαλαίου (εξάπλωση των εμπορευματικών καλλιεργειών, χρέωση και προπώληση της παραγωγής κ.λπ.)¹. Τα μεγάλα αυτά προβλήματα στην αρχή θα περιοριστούν στα ρεύματα της «ενδοαγροτικής γεωγραφικής κινητικότητας»², της «εποχιακής αγροτικής εργασίας»³ και της «συμπληρωματικής εποχιακής απασχόλησης σε επαρχιακές βιοτεχνίες»⁴ ενώ στη συνέχεια θα εκφραστούν σε επάλληλα μεταναστευτικά ρεύματα προς τις πόλεις και κυρίως προς το εξωτερικό⁵. Η «εκτόνωση» αυτή μαζί με τις ιδιαιτερότητες της συγκρότησης του εν γένει αστικού χώρου (τάξεις, κόμματα, απασχολήσεις) θα έχουν σαν αποτελέσματα αγροτικά κινήματα να είναι ασυνεχή και σποραδικά⁶.

Τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα η αστική βιομηχανική αύξηση και ο διευρυνόμενος κρατικός παρεμβατισμός θα ενισχύσουν την «πιστωτική όψη»⁷ της «αγροτικής με-

1. Σβορώνος, Ν. (1982), *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 292· Ψυχογιός, Δ. (1995), *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, σελ. 73· Αγριαντώνη, Χ. (2000), «Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, σσ. Τυπωθήτω, Αθήνα, σσ. 149-150.

2. Παναγιωτόπουλος, Β. (1976), «Ο ειδικός ρόλος της γεωργίας στη διαμόρφωση των σχέσεων πόλης-υπαίθρου τον 18ο αιώνα», *Ο Πολίτης* (7), σσ. 30-36.

3. Τσοτσόρος, Σ. (1990), «Τά όρια των διαφοροποιήσεων των παραγωγικών δομών στον αγροτικό χώρο, 18ος-19ος αιώνας», *Τα Ιστορικά* (12/13), σσ. 48.

4. Αγριαντώνη, Χ. (2000), *ό.π.* (σημ. 1), σσ. 150-151.

5. Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 106, Αλεξίου, Θ. (2001), «Ο χαρακτήρας της ελληνικής μετανάστευσης (19ος και 20ος αιώνας)», *Ουτοπία* (45), σελ. 86.

6. Λιάκος, Α., «Οι δυνατότητες πρόσληψης του Μαρξισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Ο Πολίτης*, τχ. 67-68, 1984, σελ. 6 και Αρώνη-Τσίχλη, Κ. (1997), «Αγροτικοί αγώνες κατά τη σταφιδική κρίση 1893-1905», *Τα Ιστορικά* (26), σσ. 89, 94, 96.

7. Δρίτσα, Μ. (1985), «Εθνική Τράπεζα και Πρόσφυγες», *Τα Ιστορικά* (4), σσ. 313-326.

ταρρύθμισης» και της «αποκατάστασης των προσφύγων»⁸ με αποτέλεσμα η αγροτική εκμετάλλευση να εμπλακεί στους μηχανισμούς της αγοράς (χρήση λιπασμάτων και εργαλείων, εμπορευματοποίηση της παραγωγής, κ.λ.π.)⁹. Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί, παρά την αύξησή τους, ουσιαστικά θα φιμωθούν¹⁰, οι «αγροτικές ιδεολογίες» θα συνεχίσουν να παραπαίουν¹¹ αφήνοντας πάλι τη «λύση» στις διαδικασίες της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης¹².

Η μεταπολεμική περίοδος θα κάνει περισσότερο πολλαπλή και ετερογενή την ενσωμάτωση της αγροτικής κοινωνίας στην εθνική και την ευρωπαϊκή αγορά. Δίπλα στη «θετική» εικόνα του εκσυγχρονισμού και της ανάπτυξης του αγροτικού τομέα (επέκταση των εγγειοβελτιωτικών έργων, αύξηση του τεχνολογικού εξοπλισμού, αύξηση της χρήσης λιπασμάτων, αύξηση της συναλλαγματικής αξίας των αγροτικών προϊόντων, κοινωνική ασφάλιση των αγροτών, αύξηση των αγροτικών συνεταιρισμών¹³ κ.λπ.) θα εμφανιστούν και οι «αρνητικές» όψεις, που εντοπίζονται κυρίως στα μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα των δεκαετιών '50 και '60¹⁴ και, στη συνέχεια, στη μείωση της διαρθρωτικής παρέμβασης του κράτους (αναδιάρθρωση καλλιεργειών, γεωργική έρευνα, γεωργικές εφαρμογές κ.λπ.), τη γενικότερη επιβάρυνση του γεωργικού περιβάλλοντος κ.λπ.¹⁵

Η πετρελαϊκή κρίση των αρχών της δεκαετίας του '70 μπορεί να θεωρηθεί ως η αρχή του τέλους της αναπτυξιακής ευφορίας και της μαζικής/εντατικής παραγωγής στον ελληνικό αγροτικό τομέα και κατ' επέκτασιν και των πολιτικών που συνέδραμαν σ' αυτήν.

8. Βεργόπουλος, Κ. (1975), *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, σελ. 177· Μηλιός, Γ. (1988), *Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, Εξάντας, Αθήνα, σελ. 285.

9. Βεργόπουλος, Κ. (1978), *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα, σελ. 51.

10. Αβδελίδης, Π. (1976), *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Παπαζήση, Αθήνα.

11. Μαυρέας, Κ. (1993), «Η πολιτική οργάνωση του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1922-1936», στο έργο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική Κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Κριτική, Αθήνα, σσ. 120, 146.

12. Μπουρνόβα, Ε. και Γ. Προγουλάκης (2000), «Ο αγροτικός κόσμος, 1830-1940», στο: Β. Κρεμμυδάς, *ό.π.* (σημ. 1), σελ. 75· Χασιώτης, Ι. (1993), *Επισκόπηση της ιστορίας της ελληνικής διασποράς*, Βάνιας, Αθήνα, σελ. 106· Πολύζος, Γ. (1988), «Μεταναστευτική κίνηση και αστικοποίηση. Προσδιορισμός της έκτασης και των κατευθύνσεων της εσωτερικής μετανάστευσης στο μεσοπόλεμο», στο έργο *Ο αγροτικός κόσμος στο μεσογειακό χώρο*, Ε.Κ.Κ.Ε.-Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα, σελ. 225· Λιάκος, Α. (1993), *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, σσ. 85-88.

13. Λουλούδης, Λ. (1992), «Γεωργικός εκσυγχρονισμός και μεταβολή του αγροτικού τοπίου», *Τόπος* (4), σσ. 139-140· Καζάκος, Π. (2001), *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Πατάκη, Αθήνα, σσ. 220, 167, 218· Αβδελίδης, Π. (1981), *Το Αγροτικό Συνεταιριστικό Πρόβλημα Χώρας*, Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα, σσ. 91-92.

14. Μουσιδής, Α. (1986), *Αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, σσ. 61-62· Τσαούσης, Δ. (1999), *Κοινωνική Δημογραφία*, Gutenberg, Αθήνα, σελ. 129, 147· Καζάκος, Π. (2001), *ό.π.* (σημ. 13), σελ. 226· Χασιώτης, (1993), *ό.π.* (σημ. 12), σελ. 145.

15. Μπεδούπουλος, Ν. και Δ. Σκούρας (1999), «Γεωργία και περιβάλλον: η ετερομορφία μιας σχέσης», στο έργο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμέλεια), *Υπαίθρος χώρα. Η Ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Ε.Κ.Κ.Ε. - Πλέθρον, Αθήνα, σελ. 46.

Το ότι οι αντιλήψεις και οι πολιτικές αυτές άργησαν να εκφραστούν ως διαμορφωμένη κρατική πολιτική οφείλεται τόσο στην αργή πρόσληψη των επερχόμενων αδιεξόδων όσο και σε πολιτικούς λόγους και ιδιαίτερα το έντονα ριζοσπαστικοποιημένο πολιτικό κλίμα των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης που γέννησε προσδοκίες που θα ήταν πολιτικά επικίνδυνο για την κυρίαρχη τάξη των πραγμάτων να διαψευστούν άμεσα.

2.2. 1980-2000: Η κρίσιμη εικοσαετία

Η δεκαετία του '80 και στη συνέχεια η δεκαετία του '90 θα αποδειχθούν κρίσιμες και κομβικές για τον ελληνικό αγροτικό χώρο και τη νέα του πραγματικότητα που προαναγγέλθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του '70. Προφανώς καίρια συνιστώσα των επερχόμενων σημαντικών αλλαγών θα αποτελέσει η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα το 1981 και η σταδιακή ενσωμάτωση του ελληνικού αγροτικού τομέα στους κανόνες λειτουργίας της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής. Από την άλλη μεριά οφείλουμε να επισημάνουμε το πρωτόγνωρο για την ιστορία του καπιταλισμού και των εθνικών κρατών γεγονός της δημιουργίας ενός υπερεθνικού σχηματισμού που συγκεντρώνει ένα όλο και μεγαλύτερο μέρος των αρμοδιοτήτων και δικαιοδοσιών του εθνικού κράτους. Για τον εθνικό αγροτικό τομέα και όχι μόνο φυσικά, η γέννηση ενός άλλου κέντρου αποφάσεων, έξω από το εθνικό, εύλογα συνεπάγεται και τη συρρίκνωση των δυνατοτήτων πολιτικής παρέμβασης ή τουλάχιστον επιβάλλει αναθεώρηση των μορφών οργάνωσης και διεκδίκησης.

2.2.1. Μια πρώτη ταξινόμηση και συνολική αποτίμηση της εικοσαετίας

Σε μια προσπάθεια συνοπτικής, αλλά συνολικής, προσέγγισης των βασικών πτυχών των εξελίξεων στην εικοσαετία 1980-2000, πριν αναφερθούμε στις επιπτώσεις τους, θα την κατανείμουμε σε δύο υποπεριόδους: Την πρώτη από την αρχή της μέχρι λίγο μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και τη δεύτερη από τα χρόνια αυτά μέχρι το 2000 ή υπερβαίνοντας την εικοσαετία μέχρι σήμερα.

Η πρώτη υποπερίοδος, μέσα από μια σειρά σημαντικούς πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες, πολλές φορές αντιτιθέμενους, που συνεργούν στις εξελίξεις, θα αποδειχθεί ιδιόμορφα σύνθετη.

Συγκεκριμένα, η είσοδος της χώρας και του αγροτικού τομέα στη δεκαετία αυτή θα χαρακτηριστεί από τις εξής σημαντικές συνιστώσες:

- Από την επιτεινόμενη οικονομική ύφεση που έχει τις ρίζες της στην πετρελαϊκή κρίση της δεκαετίας του '70.
- Από την οριστική παύση της μετακίνησης πλεονάζουσας εργατικής δύναμης από τον αγροτικό χώρο προς τα αστικά κέντρα που πλήττονται από την οικονομική κρίση.
- Από τη θριαμβευτική άνοδο στην κυβερνητική εξουσία, για πρώτη φορά μετά τον Εμφύλιο πόλεμο, ενός, σύμφωνα με τις διακηρύξεις του, φιλοαγροτικού, αριστερού/σοσιαλιστικού κόμματος, του ΠΑΣΟΚ.

- Και από την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ που χαρακτηρίζεται από τη μοναδική μέχρι τότε κοινή της πολιτική, την αγροτική.

Μπορούμε να πούμε ότι οι δύο πρώτες από τις παραπάνω κρίσιμες συνιστώσες απωθούνται/ακυρώνονται από τη σύμπτωσή τους με τις δύο επόμενες. Ο ενθουσιασμός σε ένα σημαντικό τμήμα της κοινωνίας είναι μεγάλος, οι υποσχέσεις που διατυπώνονται ρητά από τη νέα κυβέρνηση ή προκύπτουν άρρητα από την ένταξη στην ΕΟΚ είναι πολλές και αναπόφευκτα και οι προσδοκίες αντίστοιχα μεγάλες.

Δύο στοιχεία συνεργούν στην κατεύθυνση αυτή: Ως προς το πρώτο, η ιδιόμορφη φιλοαγροτικότητα της νέας κυβέρνησης, που σε ένα τμήμα των στελεχών της εκφράζεται και ως μέρος της ιδεολογίας τους στην αναζήτηση ενός άλλου δρόμου προς το σοσιαλισμό (αυτοδιαχειριστική προοπτική, συνεταιριστικός σοσιαλισμός με αγροτοβιομηχανικές ολοκληρώσεις και καθετοποίηση της παραγωγής στην ύπαιθρο κ.λπ.), στηρίζει όχι μόνο μια πολιτική σημαντικής χρηματοδότησης ανάλογων πρωτοβουλιών, αλλά και ενισχύει και διευρύνει το ρόλο του παραδοσιακού αναπτυξιακού-προστατευτικού δικτύου του αγροτικού χώρου (Αγροτική Τράπεζα, παρεμβατικοί Οργανισμοί και τριτοβάθμιες συνεταιριστικές οργανώσεις, κρατικές αγροτικές βιομηχανικές μονάδες κ.λπ.). Ως προς το δεύτερο, η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ σήμαινε και την ένταξη της γεωργίας στο προστατευτικό δίκτυο της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής που ακόμα βρίσκεται σε ακμή, ενώ η ευφορία από τη γρήγορη άνοδο των τιμών των αγροτικών προϊόντων λόγω της διαδικασίας προσαρμογής στις αντίστοιχες ευρωπαϊκές και οι πολιτικές των επιδοτήσεων προδιέγραφαν μια θετική προοπτική για το μέλλον.

Η υποπερίοδος αυτή προσκρούει στα όρια της ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '80. Κι αυτό γιατί στο μεν εσωτερικό μέτωπο η επιτεινόμενη οικονομική κρίση οδηγεί στο τέλος της πολιτικής των παροχών και στην έναρξη της σφιχτής οικονομικής πολιτικής, στο δε μέτωπο της ΕΟΚ ο όγκος και το κόστος των πλεονασμάτων των αγροτικών προϊόντων οδηγεί στη βαθμιαία αλλαγή των αντιλήψεων για την εντατική παραγωγή. Έτσι ανοίγει ο δρόμος σε μια αλυσίδα διευρυνόμενων αναθεωρήσεων της ΚΑΠ με κύριο στόχο τον έλεγχο του όγκου και του κόστους και αργότερα της ποιότητας της αγροτικής παραγωγής. Ο άλλοτε δημοφιλής κοινωνικός χώρος παραγωγής προκαλεί μια αυξανόμενη δυσφορία, καθώς θεωρείται υπαίτιος πολλών δεινών, όπως ότι σε συνθήκες οικονομικού θερμοκηπίου παράγει πολλά άχρηστα και πανάκριβα προϊόντα σε βάρος των φορολογουμένων, της υγείας των καταναλωτών αλλά και του περιβάλλοντος. Οι νέες αντιλήψεις που διαμορφώνονται στα κέντρα των αποφάσεων με κορύφωση τη νεοφιλελεύθερη θεώρηση, θα βρουν στις πολιτικές στήριξης της ΚΑΠ ευνοϊκό πεδίο κριτικής. Είναι εμφανές ότι ο αγροτικός τομέας εισέρχεται σε μια περίοδο κρίσης που, όπως θα δούμε παρακάτω, θα εκφρασθεί ποικιλότητα.

Στην Ελλάδα, η σταδιακή αυτή αλλαγή στην προσέγγιση του αγροτικού τομέα, σε συνδυασμό με το τέλος της εποχής των παροχών, θα σημάνει την απαρχή σημαντικών αλλαγών στους παραδοσιακούς φορείς της οργανωτικής - αναπτυξιακής πολιτικής αλλά και στους μηχανισμούς ελέγχου του αγροτικού πλεονάσματος που είχαν συσταθεί στα-

διακά από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Το κράτος αρχίζει να αποχωρεί ή να εγκαταλείπει ζωτικούς χώρους στήριξης του τομέα. Κρατικοί οργανισμοί κλείνουν, τριτοβάθμιες συνεταιριστικές οργανώσεις διαλύονται, αγροτικές βιομηχανικές μονάδες αναστέλλουν τη λειτουργία τους ή πωλούνται σε ιδιώτες, ενώ αλλάζει η φύση και το έργο της ΑΤΕ. Οι συλλογικές εκφράσεις των αγροτών (συνεταιρισμοί, αγροτικοί σύλλογοι) εισέρχονται σ' ένα στάδιο γρήγορης παρακμής, γίνονται δέκτες καταλυτικής κριτικής για διαφθορά, ανεπάρκεια και κυρίως για την ακύρωση των λόγων αναγκαιότητας της λειτουργίας τους και ουσιαστικά καταρρέουν. Μπορεί να πει κανείς ότι εδώ κλείνει για τον ελληνικό αγροτικό τομέα οριστικά ένας κύκλος 80 περίπου ετών πολιτικών οργάνωσης της παραγωγής του και αρχίζει ένα νέο στάδιο.

Στο νέο αυτό στάδιο βασικό στοιχείο είναι η απόσυρση του άμεσου εθνικού παρεμβατισμού και η μετάβαση στις παρεμβατικές πολιτικές ενός υπερεθνικού σχηματισμού. Η σταδιακή υιοθέτηση της λογικής της φιλελευθεροποίησης της παραγωγής αποβλέπει, κατά τους εμπνευστές της, στο να ελέγξει τις δυσλειτουργίες του αρχικού μοντέλου της προστατευόμενης αγροτικής ανάπτυξης και να απελευθερώσει τις παραγωγικές δυνάμεις στον τομέα. Η προσδοκία αυτή θα αποδειχθεί στη συνέχεια ανέφικτη και σίγουρα γενεσιουργός νέων σημαντικών κοινωνικών ανακατάξεων, ανισοτήτων και αδιεξόδων.

Πιο συγκεκριμένα, οι επανειλημμένες αναθεωρήσεις της ΚΑΠ μετά το 1985 έδειξαν ότι οι δυνάμεις του αγροτικού τομέα όχι μόνο δεν «απελευθερώνονται» αλλά, αντίθετα, εισέρχονται σε μια νέα φάση ομηρείας, το πλαίσιο της οποίας ορίζεται πλέον από τον υπερεθνικό σχηματισμό και από τις εκάστοτε ανάγκες του. Ειδικότερα, το παλιό δίκτυο προστασίας μετατρέπεται σε μηχανισμό ακραίου και λεπτομερούς ελέγχου κάθε φάσης της παραγωγής, ενώ επιδιώκει να διευθετήσει και τη διάθεση της πλεονάζουσας αγροτικής εργατικής δύναμης στις κατευθύνσεις που επιβάλλουν οι προβληματικές συνθήκες της αγοράς εργασίας των αστικών κέντρων.

Στη δεκαετία του '90, τα μέτρα και οι πολιτικές που εξαγγέλλονται σε μεγάλο αριθμό συγκροτούν, στο σύνολό τους, ένα αυστηρό κανονιστικό πλαίσιο που παράγει έναν εξουθενωτικό ελεγκτικό μηχανισμό. Κανένας πια από τους πάλοι ποτέ λιγότερο ή περισσότερο αυτόνομους αγρότες μπορεί να παράγει ό,τι θέλει, όσο θέλει ή μπορεί να πουλά όσο παράγει το χωράφι του ή το ζώο του. Αντίθετα, διαμορφώνεται ένα πλέγμα ποινών για τους παραβάτες των διαφόρων ορίων. Ακόμα και πολιτικές που εκ πρώτης όψεως ερμηνεύονται ως θετικές (πρόωρη συνταξιοδότηση, κίνητρα και πολιτικές για νέους αγρότες, τοπική ανάπτυξη, προστασία του περιβάλλοντος κ.λπ.), αν ιδωθούν σε μια μεσομακροπρόθεσμη οπτική, θα διαπιστωθεί ότι συνεπάγονται, το λιγότερο, σαφή παρέμβαση στον καθορισμό των μελλοντικών ατομικών ή οικογενειακών στρατηγικών των μελών των αγροτικών νοικοκυριών και άρα και στη διαμόρφωση των μελλοντικών μορφωμάτων της κοινωνίας της υπαίθρου. Αναφέρουμε, ως παράδειγμα, την πολύπλευρα σημαντική μεταρρύθμιση στην οποία αποσκοπεί ο Καν. 1257/1999 («Κανονισμός για την ανάπτυξη της υπαίθρου»), που επιχειρεί να συνδυάσει μια σειρά ευρύτερων πολιτικών και ειδικών μέτρων, τα οποία λειτουργούσαν αποσπασματικά και ασυντόνιστα στο παρελθόν. Με τον κανονισμό αυτό εισάγεται πλέον και ένας νέος όρος στην επίσημη αγροτική πολιτική, η

έννοια της «υπαίθρου» που σημασιοδοτεί τη μετάβαση από μια μονοτομεακή θεώρηση του αγροτικού χώρου, που στόχευε στην ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας, προς μια πολυτομεακή θεώρηση και πολυλειτουργικότητα του αγροτικού χώρου και με όρους - κλειδιά το «τοπίο», την «ύπαιθρο», την «ποιότητα», την «ασφάλεια», τη «βιώσιμη ανάπτυξη» κ.λπ.

Στην πραγματικότητα μαζί με το νέο, κοινωνικό και παραγωγικό υποκείμενο, την «κοινωνία της υπαίθρου», εμφανίζεται και επιβάλλεται ένα νέο «κανονιστικό και περιοριστικό πλαίσιο» όρων για την παραγωγή και αναπαραγωγή της αγροτικής οικογένειας μετατρέποντας τον αγροτικό τομέα σε μέρος του νέου συλλογικού οικονομικού και κοινωνικού υποκειμένου, αυτού της υπαίθρου χώρας.

Από την άποψη αυτή το αυστηρό κανονιστικό πλαίσιο εμπεριέχει ή αποτελεί τη βάση για τη διαμόρφωση νέων μηχανισμών που θα επιτρέψουν την απόσπαση και μεταφορά του αγροτικού πλεονάσματος υπό την άμεση εποπτεία ή ευθεία σύμπραξη της νέας κεντρικής εξουσίας.

Ο αγροτικός, λοιπόν, χώρος ζει για άλλη μια φορά, σε πρωτόγνωρη όμως στην ιστορία του μορφή και ένταση, την καθοριστικότητα της εξωγενούς δυναμικής. Το ζήτημα είναι αν και σε ποιο βαθμό οι ενδογενείς δυναμικές είναι υπαρκτές και για ποιες από τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις και ποιο είναι το επίπεδο εκείνο ή η μορφή εκείνη του εκσυγχρονισμού που θα τους επιτρέψει την προσαρμογή στα σύγχρονα αιτήματα του αστικού χώρου. Έτσι ή αλλιώς, όλες οι παραπάνω κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές, παρεμβάσεις και «αναγκαιότητες» συνθέτουν το σύγχρονο πλαίσιο των όρων και προϋποθέσεων αλλά και των δυναμικών πάνω και μέσα στις οποίες ο αγροτικός χώρος μεταβάλλεται και ανασυνθέτει ή αποδέχεται την αλλαγή των δομών του.

2.2.2. Οι εξελίξεις στον ελληνικό αγροτικό τομέα

Μέσα σ' αυτό το νέο οικονομικό και θεσμικό περιβάλλον και την αναδιάταξη των εξωγενών και ενδογενών μηχανισμών που επιβάλλουν οι ανάγκες αναπαραγωγής της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας και οικονομίας, ο ελληνικός αγροτικός χώρος καλείται να λειτουργήσει και να «εκσυγχρονισθεί». Η ενσωμάτωσή του, περιλαμβάνοντας περισσότερες σε σχέση με το παρελθόν νομικο-πολιτικές διευθετήσεις, προκαλεί την ανασύνθεση των κοινωνικών και οικονομικών δομών του, γεννά νέες ανισότητες, διαφορές και συγκρούσεις στο επίπεδο της αγροτικής κοινωνίας, της εκμετάλλευσης και του νοικοκυριού.

Πριν προχωρήσουμε στην πιο εξειδικευμένη επισήμανση και ανάλυση των συνεπειών των εξελίξεων αυτών στο κοινωνικό σώμα του αγροτικού χώρου, θα καταγράψουμε πολύ σύντομα ορισμένες από τις πλέον χαρακτηριστικές συνολικές μεταβολές του. Ειδικότερα, δίπλα στις γνωστές μειώσεις του ποσοστού συμμετοχής του τομέα στο ΑΕΠ, του αγροτικού πληθυσμού και ιδιαίτερα του οικονομικά ενεργού, την ανησυχητική γήρανσή του και ακόμα πιο πολύ τη γήρανση των αρχηγών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, θέλουμε να μείνουμε σε δύο σημαντικά στοιχεία που αποδίδουν τη νέα κοινωνική πραγματικότητα στον αγροτικό χώρο που ενδυναμώθηκε στη διάρκεια της περασμένης εικο-

σαετίας. Παρατηρώντας τον «ακραιφνή» αγροτικό χώρο, τις κοινότητες δηλαδή με πληθυσμό κάτω των δύο χιλιάδων κατοίκων, θα διαπιστώσει κανείς ότι στην περίοδο 1961-1991 η μείωσή του (από 43,8% σε 28,3% του συνολικού πληθυσμού της χώρας) δεν είναι ανάλογα σημαντική όπως αυτή των οικονομικά ενεργών αγροτών (από 53,9% σε 18,7%). Αυτό σημαίνει ότι ένα σημαντικό μέρος τους πληθυσμού που αποχωρεί από το αγροτικό επάγγελμα δεν αποχωρεί και από τις αγροτικές περιοχές. Σε σχέση μ' αυτό σημειώνεται ότι τα ποσοστά εξόδου από το αγροτικό επάγγελμα στη δεκαετία 1981-1991 με 31,2% είναι σχεδόν το ίδιο ψηλό (33,0%) μ' αυτό της δεκαετίας της αιχμής της μεταναστευτικής περιόδου 1961-1971 και σημαντικά αυξημένα σε σχέση με τη δεκαετία 1971-1981 (25,9%). Αυτό σημαίνει ότι η έξοδος από το αγροτικό επάγγελμα συνεχίστηκε με έντονους ρυθμούς και στην περίφημη δεκαετία της εισοδηματικής «άνθησης» των αγροτών. Η έξοδος όμως αυτή δεν μεταφράζεται και σε φυγή από τις αγροτικές περιοχές. Αυτό επιβεβαιώνεται και κατά τη σύγκριση των ποσοστών μείωσης των οικονομικά ενεργών αγροτών με τη μείωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού από τις αγροτικές περιοχές στις διάφορες δεκαετίες. Ενώ, δηλαδή, η μείωση των οικονομικά ενεργών αγροτών στη δεκαετία 1961-71 με 33% σχεδόν συνέπιπτε με τη μείωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των αγροτικών περιοχών (-32%), στη δεκαετία 1981-91 τα ποσοστά αυτά ήταν αντίστοιχα 31,2% και 8,3%¹⁶. Αυτό σημαίνει ότι οι αγρότες ή πρώην αγρότες μπροστά στην απουσία των κλασικών λύσεων (μετανάστευση προς τα μεγάλα αστικά κέντρα ή το εξωτερικό) παραμένουν στον τόπο τους επανακαθορίζοντας τις ατομικές ή οικογενειακές στρατηγικές τους στην κατεύθυνση αναζήτησης επιτόπιων πηγών άλλου ή πρόσθετου εισοδήματος, ασκώντας άλλα μη αγροτικά κυρίως επαγγέλματα, που θα καταστήσει δυνατή την επιβίωση και αναπαραγωγή τους. Έτσι, η πολυαπασχόληση ή πολυδραστηριότητα των αγροτών εισέρχεται στο κέντρο των οικογενειακών σχεδιασμών. Στην κατεύθυνση αυτή οι στόχοι και οι πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για συγκράτηση του πλεονάζοντος αγροτικού πληθυσμού μακριά από τα βεβαρημένα με ανεργία αστικά κέντρα «ανακαλύπτουν» και εισάγουν τις έννοιες που αναφέρθηκαν παραπάνω περί της ολοκληρωμένης τοπικής ανάπτυξης, της υπαίθρου χώρας, της πολυλειτουργικότητας του αγροτικού χώρου κ.λπ.

Οι εξελίξεις αυτές είχαν ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα την επαγγελματική και άρα και κοινωνική ανασύνθεση του αγροτικού χώρου. Πράγματι, όπως προκύπτει από τα στοιχεία, ήδη το 1991 το ποσοστό των οικονομικά ενεργών μη αγροτών στους οικισμούς κάτω των δύο χιλιάδων κατοίκων έφτασε στο 53,5% του συνόλου όταν το 1961 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν μόλις 15,1%¹⁷. Μάλιστα δε, η αλλοίωση αυτή της αγροτικής «καθαρότητας» των αγροτικών περιοχών ακολουθεί μια επιταχυνόμενη τάση από δεκαετία σε δεκαετία.

16. Α. Μωυσίδης (2002), «Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου», στο έργο Θ. Ανθοπούλου, Α. Μωυσίδης (επιμ.), *Από τον αγροτικό χώρο στην ύπαιθρο χώρα*, εκδ. ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Αθήνα, σσ. 73, 79, 84, 85.

Στην ίδια περίοδο και στο επίπεδο των αγροτικών-ημιαστικών περιοχών, όπως προκύπτει από τις απογραφές πληθυσμού, τα διευθυντικά-επιστημονικά επαγγέλματα τετραπλασιάζονται, τα εμπορικά-υπαλληλικά υπερτριπλασιάζονται, ενώ τα βιομηχανικά υπερδιπλασιάζονται.

17. Α. Μωυσίδης (2002), *ό.π.* (σημ. 16), σελ. 80.

Είναι αναπόφευκτο η αυξανόμενη αυτή διείσδυση των μη αγροτικών επαγγελματιών είτε με την αύξηση της πολυαπασχόλησης είτε αυτόνομα να συνοδεύεται και από εισροή αξιών, στάσεων και συμπεριφορών που χαρακτηρίζουν τους αστικούς πληθυσμούς, συμβάλλοντας στον κοινωνικό κατακερματισμό και την ανομοιογένεια των συμπεριόντων και ενδιαφερόντων των επιμέρους κοινωνικών ομάδων στον άλλοτε σημαντικά ομοιογενή αγροτικό χώρο. Άρα είναι επίσης προφανές ότι στις ήδη υπάρχουσες άλλες γενεσιουργές αιτίες ανισοτήτων και συγκρούσεων στην κοινωνία των αγροτών έρχονται να προστεθούν νέες και, εν πολλοίς, πρωτόγνωρες. Έτσι, δίπλα στον κοινωνικό αυτό κατακερματισμό ή και εξαπτίας αυτού η θέση και ο ρόλος της καθεαυτής κοινωνίας των αγροτών επανακαθορίζεται ως μέρος, πλέον, ενός νέου «όλου» στον ίδιο το γεωγραφικό της χώρο, όπως επανακαθορίζονται και οι στρατηγικές και η οργάνωση της αγροτικής οικογένειας και φυσικά των επιμέρους μελών της. Στο πολιτικό επίπεδο, η παρουσία των νέων δυναμικών επαγγελματικών ομάδων και η αυξανόμενη διεκδίκηση από αυτούς της πολιτικής εκπροσώπησης του «νέου» κοινωνικού υποκειμένου έρχεται να προστεθεί στην ήδη αρνητική πορεία της πολιτικής και διαπραγματευτικής εμπέλειας των κατ' επάγγελμα αγροτών. Οι αγρότες, δηλαδή, όχι μόνο εξ αντικείμενου (μείωση του αριθμού τους ως ψηφοφόρων, κατάλυση των τοπαρχικών δικτυώσεων, υπέρβαση της νοσταλγίας των πρώτων γενιών της εσωτερικής μετανάστευσης, μη δημοφιλής στα τελευταία χρόνια κ.λπ.), χάνουν σημαντικό μέρος των πολιτικών τους ερεισμάτων αλλά χάνουν, οριστικά πλέον, όπως δείχνουν οι εξελίξεις των τελευταίων ετών στο πλαίσιο των Καποδιστριακών Δήμων, ακόμα και την εκπροσώπηση/διοίκηση των τοπικών τους κοινωνιών.

Εξειδικεύοντας, τώρα, ορισμένες από τις σημαντικές ανισότητες και τα φαινόμενα εσωτερικών δυσλειτουργιών και αντιπαλοτήτων που απορρέουν ή επιτείνονται από τις πρόσφατες εξελίξεις στον αγροτικό χώρο, σημειώνουμε:

α) Ανισότητες μεταξύ περιοχών

Οι ήδη υπάρχουσες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες μεταξύ των διαφόρων περιοχών της χώρας επιτάθηκαν από τη μονοδιάστατη πολιτική εγγύησης των τιμών ορισμένων προϊόντων που ωφέλησε τις αρδευόμενες πεδινές περιοχές της εντατικής γεωργίας και άφησε στο περιθώριο τις ορεινές και προβληματικές περιοχές της παραδοσιακής, εκτατικής, ποιοτικής γεωργίας¹⁸. Ανισότητες εμφανίζονται και στις λεγόμενες «προβληματικές περιοχές», καθώς τα διαρθρωτικά μέτρα της ΚΑΠ συχνά ανέδειξαν τις μεγάλες εκμεταλλεύσεις ζωικής και φυτικής κατεύθυνσης σε βάρος των τοπικών συστημάτων παραγωγής και διαχείρισης του χώρου¹⁹. Τα προβλήματα αυτά επέτειναν και τη λε-

18. Λουλούδης, Α. (1992), *ό.π.* (σημ. 13), σελ. 143.

19. Γούσιος, Δ. (1999), «Η διεύρυνση της χωρικής κλίμακας στο σχεδιασμό και την εφαρμογή τοπικών πολιτικών για τον ορεινό χώρο: από τις ορεινές κοινότητες στις ορεινές γεωγραφικές περιοχές», στο έργο *Η καθιέρωση πολιτικής για την ανάπτυξη των ορεινών περιοχών*, Αθήνα, σελ. 161.

γόμενη «γεωγραφική απομόνωση»²⁰, καθώς στις περιοχές αυτές δρουν συγχρόνως και αλληλεπιδρούν, με διάφορους βαθμούς, αίτια φυσικά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά (μορφολογία εδάφους, κλιματολογικές συνθήκες, ανεπαρκή δίκτυα υπηρεσιών, κοινωνικο-οικονομικά περιθωριοποιημένες ομάδες). Δεδομένου ότι στη χώρα μας οι μειονεκτικές ζώνες καταλαμβάνουν το 78,3% της γεωργικής γης και οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις αυτής της ζώνης ανέρχονται σε 572.300²¹, καταλαβαίνει κανείς και το εύρος του προβλήματος. Ένδειξη διαφαινόμενων κοινωνικών συγκρούσεων αποτελούν οι ανισότητες τόσο στα διαφορετικά ποσοστά ανεργίας μεταξύ των περιφερειών της χώρας όσο και στα άνισα ποσά του κατά κεφαλήν ΑΕΠ μεταξύ των περιφερειών αλλά και των νομών²².

β) Ανισότητες μεταξύ αγροτικών εκμεταλλεύσεων

Η σταδιακή ενσωμάτωση του αγροτικού τομέα στους όρους λειτουργίας της καπιταλιστικής αγοράς είχε ως αποτέλεσμα και την επίταση των εσωτερικών ανισοτήτων των πρώην, εν πολλοίς, «ομογενών» αγροτικών στρωμάτων. Ιδιαίτερα, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, παράλληλα με την τάση να αυξάνονται σταθερά οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις με πάνω από 100 στρ.²³, ισχυροποιούνται σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο οι «μεγάλοι παραγωγοί», οι «επιχειρηματίες-αγρότες» και το «αγροτικό λόμπι»²⁴. Σε μια σειρά αγροτικές περιοχές και προϊόντα αναπτύσσεται μια έντονη, συχνά, διαφοροποίηση μεταξύ αγροτών/χωρικών (λίγα στρέμματα, λίγα μηχανήματα, χαμηλή παραγωγικότητα, μεγάλα ποσοστά εξωαγροτικής απασχόλησης) και αγροτών/επιχειρηματιών (μεγάλες ιδιότητες ή νοικιαζόμενες εκτάσεις, περισσότερα μηχανήματα, υψηλή παραγωγικότητα, υψηλά ποσοστά μισθωτής αγροτικής εργασίας)²⁵. Το ανερχόμενο στρώμα των αγροτών/επιχειρηματιών, διαθέτοντας υψηλότερη οργανική σύνθεση κεφαλαίου και περισσότερες δυνατότητες μισθωτής εργασίας, ιδιοποιείται μορφές υπεραξίας και σταδιακά ξεφεύγει από την απλή αναπαραγωγή μέσω της υπερεργασίας²⁶.

Η δυναμική αυτή, σε πολλές περιπτώσεις, ενισχύθηκε από την επιλεκτική κατανομή των κοινοτικών ενισχύσεων και επέφερε νέες διαφοροποιήσεις στη διαστρωμάτωση

20. Κωστοπούλου, Σ. (1999), «Μειονεκτικές ορεινές και νησιωτικές περιοχές: το πρόβλημα της απομόνωσης», στο έργο *Η καθιέρωση πολιτικής για την ανάπτυξη των ορεινών περιοχών*, Αθήνα, σελ. 28.

21. Μπεόπουλος, Ν. και Δ. Σκούρας (1999), *ό.π.* (σημ. 15), σελ. 43.

22. Οικονόμου, Δ. (1999), «Γεωγραφικός αποκλεισμός», στο έργο *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Α, Αθήνα, σσ. 176, 182, 185.

23. Α. Μωυσίδης (2002), *ό.π.* (σημ. 16), σσ. 71-72.

24. Λουλουδής, Λ. (1993), «Το μετέωρο βήμα της ευρωπαϊκής αγροτικής μεταρρύθμισης», *Διαλεκτική* (8), σσ. 56-57.

25. Βαΐου Ν., Χατζημιχάλης Κ. (1994), «Αναδιάρθρωση και γεωγραφία της απασχόλησης σε Μακεδονία και Θράκη», *Πολίτης* (126), σελ. 27.

26. Βαΐου, Ν. και Κ. Χατζημιχάλης (1997), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, Εξάντας, Αθήνα, σελ. 176.

τόσο των «γεωργών» όσο και των «επιχειρηματιών». Η κάρπωση υψηλών επιδοτήσεων της «πραγματικής ή και εικονικής παραγωγής» δημιούργησε ένα νέο ισχυρό «δίκτυο» «μεγάλων παραγωγών» και «συμφερόντων»²⁷, που αποκτά την ευχέρεια συμμαχιών κατά περίπτωση και συγκυρία άλλοτε, π.χ., με το «αγροτικό λόμπι», άλλοτε με τις «βιομηχανίες εισροών της γεωργίας και μεταποίησης αγροτικών προϊόντων»²⁸. Οι κατά περιοχή «μεγάλοι αγρότες», ενισχύοντας διαρκώς τη θέση τους έναντι άλλων άλλων παραγωγών, επηρεάζουν καθοριστικά τις αγορές των εισροών και εκροών, τη χρηματοδότηση, τον έλεγχο της γεωργικής γης, της μισθωτής γεωργικής εργασίας, τη λειτουργία του τοπικού συνεταιρισμού, κ.λπ.²⁹ φτάνοντας πολύ συχνά στο να «αποικιοποιήσουν» και τις γεωργικές υπηρεσίες³⁰. Ειδικότερα, η αυξημένη δυνατότητά τους για άντληση ή η επιλεκτική πληροφόρηση τους για μέτρα και πολιτικές είτε ως ατόμων, είτε ως μελών συγκεκριμένων κοινοτήτων (συνήθως μεγάλων πεδινών), τους καθιστά προνομιακά ευνοούμενους έναντι των φτωχότερων αγροτών και των μελών των μικρών ορεινών, κυρίως, κοινοτήτων. Σημαντικές είναι και οι συμβολικές διακρίσεις καθώς οι «επιχειρηματίες» τείνουν όλο και περισσότερο να αντιδιαστέλλουν τη θέση τους σε σχέση με τους «γεωργούς», με πρόδηλη την επιθυμία τους να απαγκιστρωθούν από ένα χαρακτηρισμό που έχει χαμηλό κοινωνικό γόητρο. Σε αντιστοιχία με τη στόχευσή τους αυτή αλλά και την εν γένει πλεονεκτική τους κοινωνική και οικονομική θέση διαμορφώνονται και η θέση, συμπεριφορά και στρατηγικές των μελών των οικογενειών τους (σύζυγοι, τέκνα), εύλογα διαφορετικές από τις αντίστοιχες των μελών φτωχότερων αγροτικών οικογενειών.

γ) Ανισότητες και αντιθέσεις στο πλαίσιο της αγροτικής οικογένειας.

Οι καθοριστικές αλλαγές στους τρόπους συλλογικής οργάνωσης και πολιτικής έκφρασης της κοινωνίας της υπαίθρου στην περίοδο 1980-2000 θα παραμείνουν αδιαχώριστες από τις αλλαγές στον οικονομικό και κοινωνικό ρόλο της αγροτικής οικογένειας. Η εν γένει αγροτική «οικογένεια» επανέρχεται στο ιστορικό προσκήνιο και στο κέντρο της «νέας εποχής» ως σημαντική κοινωνική και οικονομική πολυλειτουργική ενότητα να ανταποκριθεί στα σύγχρονα αιτήματα του αστικού χώρου, όπως η παραγωγή «καθαρών» και ανταγωνιστικών προϊόντων, η υιοθέτηση των αγροπεριβαλλοντικών αντιλήψεων και η συγκράτηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού της, έστω και ως λανθάνον άνεργο δυναμικό, μέσα από νέες εργασιακές και εισοδηματικές στρα-

27. Λουλούδης, Λ. και Ν. Μαραβέγιας (1999), «Αγρότες, κράτος και εξουσία στην Ελλάδα (1981-1996)», στο Χ. Κασίμης, Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Ύπαιθρος χώρα. Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του 20ού αιώνα*, ό.π. (σημ. 15), ΕΚΚΕ, Πλέθρον, Αθήνα, σελ. 221.

28. Fennel, R. (1999), *Η Κοινή Αγροτική Πολιτική*, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 197.

29. Δαουτόπουλος, Γ. (1995), «Γεωργοί και επιχειρηματίες: η περίπτωση ενός χωριού στον κάμπο των Γιαννιτσών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (88), σσ. 128-130.

30. Παπαδόπουλος, Δ. (1999), «Στη σκιά του δημόσιου διακριτικού κεφαλαίου: μια εκδοχή για την υποβάθμιση του αναπτυξιακού ρόλου των γεωπόνων του Δημοσίου (1981-1994)», στο έργο, Κασίμης / Λουλούδης, ό.π. (σημ. 15), σσ. 237-266.

τηγικές είτε στην τοπική κυρίως ακτίνα, οπωσδήποτε όμως στην υπαίθρο χώρα³¹.

Έτσι εισάγεται και επισήμως, η έννοια της πολυαπασχόλησης ή της πολυδραστηριότητας των αγροτών ως νέα εργασιακή και εισοδηματική στρατηγική των αγροτικών οικογενειών, ως δομικό στοιχείο των νέων εννοιών της «ολοκληρωμένης ή τοπικής ανάπτυξης» του νέου «όλου» της κοινωνίας και οικονομίας της υπαίθρου χώρας. Παρ' ότι η πολυαπασχόληση δεν είναι καινούργιο φαινόμενο στον αγροτικό χώρο, διευρύνεται διαρκώς και κυρίως μετατρέπεται σε σημαντικό και αναπόσπαστο κομμάτι του σύγχρονου αγροτικού τομέα. Παράλληλα γίνεται πεδίο νέων οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων καθώς

α) παίρνει διάφορες μορφές: μπορεί να είναι μικρή ή συμπληρωματική, να αποτελεί μέσο για την απλή αναπαραγωγή, όπως στην περίπτωση των μικρών αγροτών που είναι και η μεγάλη πλειοψηφία των πολυαπασχολούμενων ή να αποβλέπει στη διευρυμένη αναπαραγωγή της οικογένειας.

β) παρέχει άνισες δυνατότητες στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις: το μέγεθος της καλλιεργούμενης γης συνεχίζει ν' αποτελεί σημαντικό παράγοντα για τις παραγωγικές επιλογές και άρα την απασχόληση, το εισόδημα και επομένως και τις ευρύτερες στρατηγικές της αγροτικής οικογένειας³².

γ) παρέχει άνισες δυνατότητες στις αγροτικές οικογένειες³³.

Παράλληλα, και σε συνδυασμό με τις αντικειμενικές κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές, το νέο κανονιστικό και περιοριστικό πλαίσιο με το οποίο η ευρωπαϊκή πολιτική επεμβαίνει στους παραδοσιακούς μηχανισμούς αναπαραγωγής του οικονομικού και συμβολικού κεφαλαίου της οικογένειας, έχει ως αποτέλεσμα την ανάδυση νέων διαφορών και ανισοτήτων μεταξύ των γενεών, των ηλικιών και των δύο φύλων.

γ1. Το ζήτημα των γενεών και της «διαδοχής»

Στην περίπτωση των νέων σε ηλικία μελών της αγροτικής οικογένειας και δυνητικά «διαδόχων», προστίθενται στις ενυπάρχουσες στο πλαίσιο της οικογένειας αντιθέσεις και ανισότητες και η επιλεκτική κρατική παρέμβαση και ρύθμιση των προϋποθέσεων της «αποχώρησης» («πρώρη συνταξιοδότηση») αλλά και της «ένταξης» («νέοι αγρότες») που επέτειναν τις συγκρούσεις στο ζήτημα της παραδοσιακής «διαδοχής» των αγροτικών εκμεταλλεύσεων³⁴. Οι πολιτικές αυτές, που ανάλογα με την περιοχή ή την εκμετάλλευση προσκρούουν σε προβλήματα σχετικά με την πατριαρχική δομή της οικογένειας, την «ηθική οικονομία», το κληρονομικό δίκαιο, την έλλειψη κτηματολογίου κ.ά., οδηγούν όχι μόνο

31. Α. Μωυσίδης, (2002) *ό.π.* (σημ. 16), σελ. 80.

32. Στο ίδιο, σσ. 76, 78.

33. Στο ίδιο, σελ. 85.

34. Βενιζέλου, Ε., «Νέοι και εργασία στο πλαίσιο της ελληνικής παραδοσιακής κοινότητας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, (68), (1988), σελ. 197.

στην κοινωνική «απαξίωση-περιθωριοποίηση» των ηλικιωμένων αγροτών³⁵, αλλά και στη «φυγή των νέων». Πρόκειται για τη βαθιά άρνηση των νέων να ασχοληθούν με την αγροτική εργασία, γεγονός που ενισχύεται τόσο με την άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου όσο και με τη μειωμένη συμμετοχή τους στις οικογενειακές ή αγροτικές εργασίες³⁶. Οι νέοι αναζητούν εργασίες που αφορούν το δημόσιο τομέα ή εργασίες (τεχνίτης, εργάτης, ιδιωτικός υπάλληλος ή μικροεπιχειρηματίας) που θα τους επιτρέψουν να «ξεφύγουν» από τον αγροτικό τομέα³⁷. Εξίσου αρνητικοί απέναντι στη γεωργική εργασία είναι και οι νέοι αγρότες, καθώς επιλέγουν να ασχοληθούν περισσότερο με εξειδικεύσεις σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος, του αγροτουρισμού, θέματα πολιτιστικά και δραστηριότητες αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου³⁸. Μακριά από την προοπτική του «γεωργού» βρίσκονται και οι νέοι που, μετά από κάποιες «απόπειρες» εργασίας στην πόλη, αναγκάστηκαν να «γυρίσουν πίσω» στη γεωργική εκμετάλλευση και που εκφράζουν την επιθυμία εκμηχάνισης και επέκτασης της εκμετάλλευσης με σκοπό να τη χρησιμοποιήσουν για την κοινωνική επιτυχία και κινητικότητα³⁹. Στόχος τους είναι να γίνουν «επιχειρηματίες - αγρότες», οι οποίοι, ανεξάρτητα αν ζουν μέσα ή έξω από την κοινότητα, χρησιμοποιούν μισθωτή εργασία και έχουν κέρδη που τους επιτρέπουν να διαθέτουν τον ελεύθερο χρόνο τους με τον τρόπο των επιχειρηματιών του αστικού χώρου⁴⁰.

γ2. Το ζήτημα των ρόλων των δύο φύλων

Η δυναμική των ανισοτήτων και της συμβολικής απαξίωσης της αγροτικής εργασίας και κοινωνίας, ενώ αφορά και τα δύο φύλα, τους επιφυλάσσει διαφορετικούς ρόλους τόσο στο πλαίσιο της εργασίας όσο και στο πλαίσιο της οικογένειας, της εκπαίδευσης κ.λπ.

Η γυναικεία παρουσία φαίνεται να λειτουργεί ως δύναμη εφεδρείας για την εξυπηρέτηση στόχων της εκμετάλλευσης στα πλαίσια του διακανονισμού των σχέσεων και της

35. Μωυσίδης, Α. (1998), «Συνθήκες διαβίωσης των ηλικιωμένων στον αγροτικό χώρο: από την κοινωνική αυθεντία στην κοινωνική περιθωριοποίηση», στο έργο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σσ. 605-619.

36. Ο συνολικός αριθμός των νέων ηλικίας 10-19 ετών που αναφέρονται ως κανονικά εργαζόμενοι στη γεωργία μειώθηκε από 254.088 το 1951 σε 52.808 το 1981 και ποσοστιαία κατά 79,2%. βλ. Α. Μωυσίδης (1986), *ό.π.* (σημ. 14), σελ. 221.

37. Ε. Κοβάνη, «Ο πρωτογενής τομέας και η κοινωνική κινητικότητα των νέων», στο έργο *Ο αγροτικός κόσμος στο μεσογειακό χώρο. Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου, Αθήνα 4-7 Δεκεμβρίου 1984*, Ε.Κ.Κ.Ε.-Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1988, σσ. 278-280.

38. Α. Αθανασίου, *Επαγγελματική κατάρτιση των αγροτών: Η περίπτωση των Κέντρων Γεωργικής Εκπαίδευσης (ΚΕΓΕ)*, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1994, σσ. 85, 75.

39. Ε. Κοβάνη (1988), *ό.π.* (σημ. 37), σσ. 278-280.

40. Σημαντικό μέρος των κοινωνικών αυτών αναπαραστάσεων του «επιχειρηματία» θεωρούμε ότι οφείλεται στην αυξημένη ύπαρξη εργοδοτών που ενώ διαθέτουν γεωργικές εκμεταλλεύσεις, χρησιμοποιούν μόνιμο εργατικό δυναμικό και διαμένουν στα αστικά κέντρα. Στη δεκαετία 1971-1981 εκτιμάται ότι οι επιχειρηματίες αυτοί ανέρχονται στο 26,4% του συνόλου των εργοδοτών. βλ. Α. Μωυσίδης (1986), *ό.π.* (σημ. 14), σελ. 261.

ιεραρχικής αποδοχής των ρόλων. Η εμπλοκή σε αποφάσεις που θεωρούνται πιο στρατηγικές από οικονομική άποψη, όπως η εκτέλεση μιας σοβαρής επένδυσης στην εκμετάλλευση, είναι για τις γυναίκες, παρ' όλες τις θετικές αλλαγές, ακόμα πιο περιορισμένη. Ανάλογες διακρίσεις και ανισότητες εμφανίζονται τόσο στις «τοπικές αγορές εργασίας» όσο και στις «άτυπες μορφές εργασίας»⁴¹. Σε ό,τι αφορά π.χ. την εξω-αγροτική απασχόληση, παρατηρείται ότι αποτελεί φαινόμενο κατ' εξοχήν του άνδρα/αρχηγού⁴², γεγονός που κάνει τη γυναικεία πολυδραστηριότητα να έχει περιστασιακό χαρακτήρα και να είναι περισσότερο εύθραυστη⁴³. Η ειδικευμένη αλλά κυρίως η «ανειδίκευτη» εργασία των γυναικών αποκτά διαφορετική γεωγραφική υπόσταση: «είναι περισσότερο τοπική από την εργασία των ανδρών, κυρίως λόγω της ανάγκης να «συνδυσαστεί» με τις οικογενειακές υποχρεώσεις. Οι εργοδότες χρησιμοποιούν την περιορισμένη γεωγραφική κινητικότητα των γυναικών και οι προσλήψεις γίνονται άτυπα, με πληροφόρηση από στόμα σε στόμα και μέσα από υφιστάμενες κοινωνικές ιεραρχίες που σπάνια αλλάζουν. Αντίθετα, οι προσλήψεις για «ειδικευμένες» θέσεις εργασίας, στην πλειονότητά τους για άνδρες, ακολουθούν περισσότερο τυπικές διαδικασίες (αγγελίες στον τοπικό Τύπο, ΟΑΕΔ, συνδικάτα, συνεταιρισμοί, πολιτικά κόμματα) και έχουν μεγαλύτερη γεωγραφική εμβέλεια⁴⁴.

Ωστόσο η κλιμάκωση της δραστηριότητας σε εξω-γεωργικές εργασίες επέφερε σοβαρές ανακατατάξεις στα οικονομικά, κοινωνικά και συμβολικά πλαίσια της οικογένειας. Βοήθησε τις γυναίκες να «ανοιχτούν» σε σχέση με άλλα κοινωνικά στρώματα και να αναπτύξουν ίδιες ανάγκες και προσδοκίες. Η σύνθετη αυτή κοινωνική και οικονομική δυναμική αποκτά ένα ρητό και άλλοτε άρρητο διδακτικό χαρακτήρα καθώς, όπως διαπιστώνεται, οι αγρότισσες μητέρες «συμβουλευούν» ή και εξωθούν τις κόρες, περισσότερο από τα αγόρια, να απομακρυνθούν από τις γεωργικές εργασίες ή τις εν γένει συνθήκες των αγροτικών κοινωνιών. Γενικότερα δε, οι γυναίκες των μικρών αγροτών, έχοντας προφανείς τις μεγάλες ανισότητες στην εργασία και τον ελεύθερο χρόνο, σε σχέση με τις γυναίκες των «επιχειρηματιών» αγροτών, δείχνουν μεγαλύτερη τάση να ξεφύγουν αυτές και τα παιδιά τους από την αγροτική κοινωνία και εργασία⁴⁵.

41. Βαΐου, Ν. και Κ. Χατζημιχάλης (1997), *ό.π.* (σημ. 25), σελ. 35

42. Καφφέ-Γιδαράκου, Ι. (1996), «Εργασιακές σχέσεις στην οικογενειακή εκμετάλλευση: θέση και προοπτικές της γυναικείας παρουσίας», στο έργο Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Μαραβέγιας και Π. Σολδάτος, *Κράτος και Αγροτικός χώρος, Εισηγήσεις 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 457.

43. Καφφέ-Γιδαράκου, Ι., «Πολυδραστηριότητα αγροτισσών, νέοι ρόλοι τους στην ύπαιθρο-νέες αναγκαιότητες», από τα Πρακτικά του 4ου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας, Θεσσαλονίκη 28-30 Νοέμβρη 1996, *Ανταγωνιστικότητα και Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη του Αγροτικού Τομέα: Οι Νέες Προκλήσεις για την Ελλάδα*, σελ. 469.

44. Βαΐου, Ν. και Κ. Χατζημιχάλης (1997), *ό.π.* (σημ. 25), σσ. 114, 124, 125.

45. Δαουτόπουλος, Γ. (1995), *ό.π.* (σημ. 29), σελ. 127.

3. Συλλογικά όργανα, τοπική αυτοδιοίκηση και πολιτική εκπροσώπηση του αγροτικού χώρου. Από την πολιτική ενσωμάτωση στην αποδυνάμωση.

Οι παρατηρήσεις και διαπιστώσεις που καταγράφηκαν παραπάνω, τόσο στο επίπεδο των εσωτερικών ανισοτήτων μεταξύ αγροτικών περιοχών και εκμεταλλεύσεων και των «επιχειρηματιών» και «αγροτών», όσο και στην ανατροπή της παραδοσιακής επαγγελματικής σύνθεσης υπέρ των μη αγροτικών επαγγελματιών στους αγροτικούς οικισμούς, είναι αδιαχώριστες όχι μόνο από τις οικονομικές λειτουργίες του εν γένει καπιταλιστικού κράτους αλλά και τους τρόπους ενσωμάτωσης της κοινωνίας στο σύγχρονο πολιτικό σύστημα. Ειδικότερα, στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών παρατηρείται ότι η συλλογική έκφραση και η παραδοσιακή πολιτική εκπροσώπηση και δυναμική του αγροτικού κόσμου ανατρέπεται και αποδυναμώνεται όχι μόνο μέσα από την αριθμητική του, συν τω χρόνω, συρρίκνωση και την επαγγελματική αλλοίωση των δομών της κοινωνίας της υπαίθρου, αλλά και από τους τρόπους που το σύγχρονο πολιτικό/κομματικό σύστημα αρθρώνεται και ενεργεί, ως μηχανισμός ενσωμάτωσης και ελέγχου, η δε κεντρική εξουσία με διοικητικά μέτρα παρεμβαίνει αλλάζοντας ριζικά δεδομένες δομές.

Ως προς το πρώτο, διαπιστώνεται ότι ο παραδοσιακός πελατειακός τρόπος ενσωμάτωσης της κοινωνίας στο πολιτικό σύστημα παίρνει πλέον τη μορφή της γραφειοκρατικής πατρωνίας. Στη γραφειοκρατική πατρωνία το κόμμα λειτουργεί ως συλλογικός πάτρωνας προς τους οπαδούς του, που γίνονται οργανωμένα πελάτες του κράτους, δηλαδή με τη μεσολάβηση των μηχανισμών του κόμματος και όχι μεμονωμένων βουλευτών, όπως συνέβαινε στην προδικτατορική περίοδο⁴⁶.

Στο επίπεδο των συλλογικών οργάνων των αγροτών, τα αποτελέσματα των παραπάνω αλλαγών είναι περισσότερο εμφανή στον τρόπο με τον οποίο αυτά στην εν λόγω εικοσαετία λειτουργούν, εξελίσσονται, κυριαρχούνται από το πολιτικό-επαγγελματικό προσωπικό των κομμάτων και τελικά διασπώνται και αποδυναμώνονται πολιτικά. Οι συνεταιρισμοί που στο παρελθόν χρησιμοποιήθηκαν ως φορείς εκσυγχρονισμού και ένταξης της γεωργίας στην εθνική οικονομία, αλλά και ως μοχλοί υποστήριξης των κοινωνικοοικονομικών συμφερόντων των μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, στη σύγχρονη περίοδο μετατράπηκαν σε δυναμικά κέντρα πελατειακών σχέσεων μεταξύ των πολιτικοκομματικών ελίτ και των αγροτών. Οι συνεχείς μεταπηδήσεις ηγετικών στελεχών του αγροτικού κινήματος στον πολιτικο-κομματικό χώρο κατέδειξαν ότι οι συνεταιρισμοί αλλά και οι επαγγελματικές οργανώσεις συνύφαναν με την κρατική γραφειοκρατία ένα ενοποιημένο σύστημα σχεδιασμού και εφαρμογής της αγροτικής πολιτικής. Ο ρόλος των οργανώσεων ως αναγκαίων διαύλων μεταφοράς και συλλογικών εκφραστών των αιτημάτων των μελών τους προς και έναντι της κεντρικής εξουσίας ακυρώθηκε μέσα από την εξατομίκευση των αιτημάτων μέσω των κομματικών εκφραστών. Έτσι, ενώ ο κλαδικός κορπο-

46. Λουλούδης, Α. (1996), «Πολιτικές όψεις της κρατικής παρέμβασης στη γεωργία. Μία κριτική ανασύνθεση των απόψεων ηγετικών στελεχών στο χώρο της αγροτικής πολιτικής», στο έργο Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Μαραβέγιας και Π. Σολδάτος, *Κράτος και Αγροτικός χώρος, Εισηγήσεις 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας*, Παπαζήσης, Αθήνα, σσ. 57-58.

ρατισμός και τα οργανωμένα συμφέροντα που εμπλέκονται στην άσκηση της πολιτικής αποκτούν προνομιακή πρόσβαση στο κράτος και απολαμβάνουν μιας σχεδόν μονοπωλιακής αναγνώρισης στο επίπεδο του κλάδου τους⁴⁷, αποτυγχάνουν στο επίπεδο της ουσιαστικής εκπροσώπησης των μελών τους και οδηγούν το οργανωμένο αγροτικό κίνημα σε μια ακραία πολιτική αποδυνάμωση και ανεπίστρεπτη παρακμή.

Ανάλογη ήταν/είναι και η δυναμική των κοινωνικών ανισοτήτων και των συγκρούσεων στο πλαίσιο της τοπικής αυτοδιοίκησης των αγροτικών περιοχών.

Στη δεκαετία του '80 η τοπική αυτοδιοίκηση εντάχθηκε στο πολιτικό και κομματικό σύστημα ως κατώτερος τοπικός μηχανισμός κομματικής νομιμοποίησης και αναπαραγωγής, με αποτέλεσμα στο θεσμικό επίπεδο πολλά από τα κομματικά στελέχη να αποτελέσουν τον πυρήνα του νέου πολιτικού προσωπικού της ΤΑ και να μεταβιβασθεί *de facto* η εξουσία για τη λήψη των αποφάσεων από τους ΟΤΑ στο κόμμα⁴⁸. Μαζί με τις διαστάσεις του φαινομένου του «μέλους του κόμματος», στη δεκαετία του '90, θα εμφανιστεί με καθοριστική πολιτική επιρροή το «λόμπι της αυτοδιοίκησης»⁴⁹: η τοπική αυτοδιοίκηση θα μετατραπεί σε πολιτικό στίβο για την ανάδειξη πολλών νέων και φιλόδοξων κομματικών στελεχών⁵⁰, σε βάρος του παραδοσιακού ρόλου των δημοτικών αρχόντων για ουσιαστική εκπροσώπηση και διεκδίκηση της αυτοδιοικητικής αυτονομίας και των άλλων συμφερόντων των κοινωνιών τους έναντι του κεντρικού κράτους. Είναι εύλογο ότι στο επίπεδο των μικρών αγροτικών κοινοτήτων οι αλλαγές αυτές στο χαρακτήρα της αυτοδιοικητικής αντιπροσώπευσης σήμανε άμβλυση της δυναμικής του θεσμού ως συλλογικής έκφρασης και μεγαλύτερη πολιτική του αποδυνάμωση.

Στην κατεύθυνση αυτή συνέβαλε σημαντικά η διοικητική μεταρρύθμιση των «καποδιστριακών δήμων», η οποία ενεργοποίησε μια σειρά αλλαγές όχι μόνο στους «παραδοσιακούς» τρόπους έκφρασης των αγροτικών και εξωαγροτικών κοινωνικών στρωμάτων αλλά και στους τρόπους με τους οποίους τα στρώματα αυτά εκπροσωπούνται πολιτικά, «συμμαχούν» ή συγκρούονται στις τοπικές κοινωνίες. Η αντικατάσταση του κοινοτικού επιπέδου της τοπικής αυτοδιοίκησης από τους διευρυμένους δήμους αφαίρεσε ουσιαστικά από τους αγρότες τη δυνατότητα εκπροσώπησης των κοινωνιών των οικισμών τους, καθώς, στην πλειονότητα των περιπτώσεων των μεγάλων πλέον δήμων, η «ανάγκη» για προσωπικότητες «σύγχρονες και με αυξημένα προσόντα» σήμανε την «άλωσή» τους από, σε υψηλότατο ποσοστό κομματικά ενταγμένων, επαγγελματίες του μη-αγροτικού τομέα...⁵¹ Η «αναβάθμιση» του τοπικού πολιτικού προσωπικού δεν σήμανε απαραίτητα και την αναβάθμιση των μορφών εκπροσώπησης των αγροτών: αντίθετα, φαίνεται να

47. Στο ίδιο, σελ. 47.

48. Χριστοφιλοπούλου, Παρ. (1998), «ΠΑΣΟΚ και Τοπική Αυτοδιοίκηση: Οργανωτική δομή και Πολιτικές», στο Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.), ΠΑΣΟΚ. Κόμμα-κράτος-κοινωνία, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, σσ. 198-199.

49. Στο ίδιο, σελ. 205.

50. Χλεπός, Ν. (2000), «Αυτοδιοίκηση και αποκέντρωση: προς αναδιάταξη της "ανταγωνιστικής συναλλαγής"», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* (15), σελ. 58.

51. Στο ίδιο, σελ. 62.

αποτελεί έναν ακόμα κρίκο στην αλυσίδα των παραγόντων της συνολικής πολιτικής αποδυνάμωσής τους.

4. «Ντόπιοι» και «αλλοδαποί» εργαζόμενοι στον αγροτικό χώρο. Το πρόβλημα των ανθθέσεων και της συνύπαρξης.

Ένα νέο σημαντικό στοιχείο που έρχεται να προστεθεί στον ιστό της κοινωνίας της υπαίθρου από τις αρχές περίπου της δεκαετίας του 1990 είναι οι νόμιμοι και μη αλλοδαποί εργαζόμενοι. Αν και είναι σχετικά νωρίς για να εξαγάγει κανείς ασφαλή συμπεράσματα για τους τρόπους της οριστικής συνάρθρωσης/ενσωμάτωσής τους στις τοπικές κοινωνίες, είναι προφανές ότι ο μεγάλος τους αριθμός⁵² και η «απειρία» της ελληνικής κοινωνίας και ιδιαίτερα των μικρών οικισμών στην παρουσία του «άλλου», του «ξένου» θα αποτελέσουν στο άμεσο μέλλον σοβαρούς παράγοντες «ανισορροπιών» και αντιθέσεων που θα απαιτήσουν επεξεργασίες και διευθετήσεις.

Αυτό που μέχρι σήμερα αποτελεί γενικότερη παραδοχή είναι το γεγονός ότι «ο μεγάλος τους αριθμός και το παράνομο καθεστώς πολλών από αυτούς συνθέτουν τις κατάλληλες συνθήκες για την ιδιαίτερα «θετική» συνεισφορά τους: συμπληρώνουν, δηλαδή, την από χρόνια γνωστή έλλειψη εργατικών χεριών στην ελληνική γεωργία, ενώ, παράλληλα, με τα πολύ χαμηλά ημερομίσθια συμβάλλουν στη μείωση του κόστους παραγωγής και άρα και στην ανταγωνιστικότητα των ελληνικών αγροτικών προϊόντων»⁵³.

Πιο συγκεκριμένα διαπιστώνεται ότι «οι αγρότες- επιχειρηματίες μπόρεσαν και χρησιμοποιήσαν από το 1985 το φθινό εργατικό δυναμικό των τότε σοσιαλιστικών χωρών (Πολωνούς, Γιουγκοσλάβους, Βούλγαρους...), όμως από το 1990 και μετά οι ντόπιοι επιχειρηματίες αντικατέστησαν τους έτσι κι αλλιώς «φθηνούς» Πολωνούς με ακόμα φθηνότερους Αλβανούς»⁵⁴. Στο πλαίσιο αυτό «εργασία των παράνομα εργαζόμενων Πολωνών και Αλβανών δεν υποκατέστησε εργασίες των ντόπιων, αλλά πραγματοποιήθηκε σε τομείς όπου, αν δεν υπήρχαν οι ξένοι εργάτες, δεν θα γινόταν καμία εργασία»⁵⁵. Το γεγονός ότι προέρχονται από ένα ευρύ φάσμα περιοχών και χωρών και ότι διαθέτουν τους πλέον διαφορετικούς λόγους για να ζητήσουν καλύτερη μοίρα στη χώρα μας⁵⁶ δεν επιτρέπει να θεωρηθούν υπαίτιοι για την «απώλεια ή την πτώση των ημερομισθίων» των ελλήνων εργαζομένων.

Παρ' όλα αυτά, η αναγνώριση της θετικής οικονομικής τους συνεισφοράς ή της υπαιτιότητάς τους για το ύψος της ανεργίας των ντόπιων δεν απαντά, ασφαλώς, στο

52. Η εκτίμηση για τον αριθμό των παράνομων μεταναστών το 1995 τους ανέβαζε σε 470.000 Καζάκος, Π. (2001), *ό.π.* (σημ. 13), σελ. 529.

53. Α. Μωυσίδης (2002), *ό.π.* (σημ. 16), σσ. 81-87.

54. Βαΐου, Ν. Χατζημιχάλης Κ. (1994), *ό.π.* (σημ. 25), σελ. 28.

55. Βαΐου, Ν. και Κ. Χατζημιχάλης (1997), *ό.π.* (σημ. 26), σ. 176.

56. Κασιμάτη, Κ. (2000), «Προβλήματα ένταξης εθνοτικών ομάδων και αλλοδαπών στην ελληνική κοινωνία», στο: *Φαινόμενα κοινωνικής παθολογίας σε ομάδες κοινωνικού αποκλεισμού*, εκδ. ΚΕΚ-ΜΟΚΟΠ- Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, σελ. 42

ζήτημα της κοινωνικής τους συνάρθρωσης ή ενσωμάτωσης αφήνοντάς το ανοικτό, ιδιαίτερα για τις περιόδους έντασης της οικονομικής κρίσης στον αγροτικό χώρο.

Επίλογος

Οι παραπάνω ανισότητες και συγκρούσεις μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων στο πλαίσιο των συλλογικών θεσμών αλλά και των ατόμων στο πλαίσιο της οικογένειας, ενώ διαθέτουν μια «τοπικότητα» με την έννοια ότι εξαρτώνται από τον καταμερισμό ή τη διασπορά των τοπικών αγορών εργασίας, ωστόσο εγγράφονται σε ευρύτερα ιδεολογικά και συμβολικά πλαίσια. Μέσα από αυτά αναδεικνύεται και η μεταβατικότητα αλλά και η κρισιμότητα της εικοσαετίας που εξετάζεται για το μέλλον του ελληνικού αγροτικού χώρου.

Μαζί με τις κυρίαρχες πολιτικές ιδεολογίες της εποχής στην οποία αναφερόμαστε, διαμορφώνονται και μια σειρά κοινωνικές αντιλήψεις μέσα από τις οποίες, και με σχετικά ομοιογενή τρόπο, αναπαριστώνται οι σχέσεις του «αγροτικού» με τον «αστικό» χώρο, ή των «αγροτών» σε σχέση με τους «κατοίκους των πόλεων».

Οι κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις εμφανίζουν διαρκείς μετατοπίσεις από τον «μικρόν ή μεσαίον επιχειρηματία» και την «εκσυγχρονημένη και αναπτυσσομένη επιχείρηση»⁵⁷ στο ουμανιστικό πρόταγμα για το «μεγάλο χωριό» και το «χωριό που θα γίνει πόλη»⁵⁸ και από το σοσιαλιστικό όραμα «Χωράφι και εργοστάσιο να σμιξουν»⁵⁹ στο ρεαλιστικό κριτήριο της «αντοχής στον σκληρό ανταγωνισμό»⁶⁰.

Η σύγχυση και μαζί η ακύρωση του πολιτικού και ιδεολογικού χαρακτήρα των προταγμάτων γίνεται ακόμα μεγαλύτερη μέσα από εκτιμήσεις, όπως ότι «η μεγάλη πλειοψηφία των Ελλήνων αγροτών τυγχάνει προνομιακής μεταχειρίσεως»⁶¹ αλλά και αξιολογήσεις περί «έντιμων» και «ανέντιμων» αγροτών⁶². Στο ίδιο πλαίσιο κινούνται και οι περιστασιακές διαπιστώσεις ότι οι «μη προνομιούχοι» σταδιακά γίνονται «στυλοβάτες της εκτεταμένης παραοικονομίας»⁶³ αλλά και οι προσπάθειες ηθικής αποκατάστασης αυτών που

57. Προγραμματικές δηλώσεις του πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή (βλ. στο «Το γεωργικό πρόγραμμα όπως το εξήγγειλε ο Πρωθυπουργός κ. Κ. Καραμανλής στη Λάρισα», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 12, 1974, σσ. 743-744).

58. Την τηλεοπτική ομιλία του Ιωάννη Αφεντάκη, γενικού διευθυντή της ΠΑΣΕΓΕΣ, βλ. στο *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 2, 1975, σσ. 71-72.

59. Ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ Α. Παπανδρέου (βλ. «Η συζήτηση στη Βουλή επί των προγραμματικών ανακοινώσεων της κυβέρνησεως», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 12, 1974, σελ. 747).

60. Ομιλία του Α. Παπανδρέου στην 8η Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ, Φεβρουάριος 1993.

61. Η τηλεοπτική ομιλία του υπουργού Συντονισμού και Προγραμματισμού Π. Παπαληγούρα, για τα νέα μέτρα υπέρ της γεωργίας (βλ. *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 2, 1975, σελ. 70).

62. Η ομιλία του Προέδρου της Ν.Δ. Κ. Μητσοτάκη (βλ. «Η 39η Γενική Συνέλευση της ΠΑΣΕΓΕΣ», *Αγροτικός Συνεργατισμός*, τχ. 1, 1990, σελ. 16).

63. Ομιλία του Α. Παπανδρέου στην Οργανωτική Συνδιάσκεψη του ΠΑΣΟΚ στις 6-7-8 Ιουλίου 1995.

θεωρούνται «εξαθλιωμένοι αγρότες» σε σχέση με αυτούς που νομίζεται ότι «σπαταλούν τις επιδοτήσεις»⁶⁴.

Πρόκειται για διαφορετικές ιδεολογικές όψεις του «αγροτικού και περιβαλλοντικού λαϊκισμού», που στη σημερινή περίοδο μπορεί, και ίσως πρέπει, να κατανοηθεί ως «διακριτή πολιτική ιδεολογία»⁶⁵ και, κυρίως, ως ιδεολογία που συσκοτίζει την κοινωνική διαστρωμάτωση της κοινωνίας της υπαίθρου αλλά και την, σε επίπεδο «συμμαχίας/στηρίγματος», διαπλοκή των στρωμάτων αυτών με τα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Είναι αυτή η διαπλοκή και οι συνεπαγόμενες κοινωνικές συγκρούσεις που ενώ μειώνουν την πολιτική ισχύ των συλλογικών οργάνων των κυρίως αγροτών αυξάνουν την πολιτική επιρροή των «στρωμάτων της πολυαπασχόλησης» και των «αστικών επαγγελματιών».

Άλλοτε μέσα από τα «δικαιώματα του καταναλωτή» και άλλοτε μέσα από τις «μη κυβερνητικές οργανώσεις», τα κοινωνικά στρώματα που κυριαρχούν επί των αγροτών, και όχι ο «αστικός χώρος» γενικά, μεταβάλλουν τον τρόπο με τον οποίο «βλέπουν» τους αγρότες: οι παραδοσιακά θεωρούμενοι ως θεματοφύλακες της υπαίθρου σήμερα αντιμετωπίζονται με καχυποψία κι άλλοτε θεωρούνται υπόλογοι οικολογικών προβλημάτων.

Οι αλλαγές αυτές σε μια σειρά τοπικές αγορές εργασίας μπορούν να συνδεθούν με τη δημιουργία νέων μεσαίων στρωμάτων, τα οποία όσο και αν απέχουν από τη συγκρότηση «νέας μικροαστικής τάξης» αγροτών, δεν παύουν να αποτελούν εσωτερικούς «φαντασματικούς διαύλους» για την αναπαραγωγή τόσο της «χειρωνακτικής/αγροτικής» εργασίας όσο και της «επιχειρηματικής» αγροτικής εργασίας⁶⁶.

Οι βασικοί μηχανισμοί επί των οποίων διαμορφώνεται ο παραγωγικός εκσυγχρονισμός και η κοινωνική ανασύνθεση του ελληνικού αγροτικού χώρου προκαλούν τη συγκρότηση νέων οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων με σκοπό την παραγωγή, αναπαραγωγή και τον έλεγχο των εσωτερικών και εξωτερικών ορίων της κατηγορίας «αγρότες» σε σχέση με τη μισθωτή καπιταλιστική εργασία.

64. Ομιλία του Κ. Σημίτη στην Ειδική Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ στις 22-2-1997.

65. Ελεφάντης, Α. (1991), Στον Αστερισμό του Λαϊκισμού», *Πολίτης*, Αθήνα, σελ. 271.

66. Πουλιαντζάς, Ν. (1975), *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, Θεμέλιο, β' έκδοση, Αθήνα, σσ. 304, 308.